

Az októberi forradalom indította el a világ átalakulását

Ez a cikk, amely az 1917-es októberi forradalom centenáriuma ké- szült, semmiképpen sem kívánja lebecsülni azt a gigantikus szocialista projektumot, amely – a dicső Párizsi Kommünt (1871) megidézve – megpróbálta „megostromolni az eget”. Az egész emberiség sokat köszönhet a Szovjetuniónak, e forradalom termékének, hisz’ egyedül a Vörös Hadsereg volt képes arra, hogy útját állja a náci hordáknak. A szovjet állam modellje: egy olyan soknemzetiségű állam, amelyben a kevésbé szegények támogatják a legszegényebbeket, mindmáig egyedül áll a történelemben. A Szovjetunió által nyújtott támogatás Ázsia és Afrika népeinek nemzeti felszabadító harcaihoz annak idején meghatárlásra kényszerítette az imperialista hatalmakat, amelyek arra kényszerültek, hogy elfogadják egy olyan több központú és kevésbé egyensúlyhiányos globalizáció létrejöttét, amely nagyobb tiszteletet tanúsít a nemzetek és a nemzeti kultúrák szuverenitása iránt.

A jelen tanulmánynak ugyanakkor nem célja az sem, hogy nosztalgiát tápláljon e múlt iránt. Ellenkezőleg, megkísérlem megnevezni az eredeti konstrukció tévedéseit és gyenge pontjait, majd mindazokat az elhajlásokat, amelyek megreformálásának kísérleteire hatással voltak, és amelyek – e próbálkozások kudarca következtében – a kapitalizmus brutális restaurációjához vezettek, véget vetve eme első nagy előrelépésnek, amit az emberiség a szocializmus irányába megtett.

A szovjet vezetők szembesülése a valóság kihívásaival

Az orosz forradalom történetét, amit a Szovjetunió felépítése követett, az első időszakban Lenin és a bolsevik irányzat (később leninistának nevezett) többi vezetője, majd Sztálin alakította, míg a másodikban, a szovjet projektum hanyatlásában – egészen annak

összeomlásáig – Hruscsov, Brezsnyev s végül Gorbacsov és Jelcin működött közre. A Szovjetunió építőinek – kommunista pártvezetőknek, forradalmároknak, majd az állam vezetőinek – szembesülniük kellett a kapitalista félperiféria országában győztes forradalom problémáival, és *revízió* alá kellett venniük (szándékosan használok ezt a kifejezést, amit sokan szentségtörésnek tartanak) a II. Internacionálé történelmi marxizmusától örökölt téziseket. Lenin és Buharin, meghaladva Hobson és Hilferding elemzéseit a monopolkapitalizmusról és az imperializmusról, levonták a megfelelő politikai tanulságot: az 1914–1918-as imperialista háború (amelyet egyedül ők vagy majdnem csak ők láttak előre) elkerülhetetlenné és lehetővé tette a proletariátus vezette forradalmat. Buharin 1915-ben (*Világgazdaság és imperializmus*), Lenin pedig 1916-ban (*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*) jutott el ehhez a következtetéshez.

Az eltelt idő lehetővé teszi, hogy immár jelezzük elemzéseik korlátait. Lenin és Buharin az imperializmust új („legfelső”), a monopolkapitalizmusra való áttéréssel összefüggő szakasznak fogta föl. Én megkérdőjeleztem ezt az állítást, és azon a véleményen voltam, hogy a történeti kapitalizmus mindig is imperialista természetű volt, abban az értelemben, hogy kezdettől (a XVI. századtól) fogva polarizációt teremtett centrumai és perifériái között, amit azután elmélyített egész későbbi, világméretű elterjedése során. A XIX. századi, premonopolista-kapitalista rendszer sem volt kevésbé imperialista jellegű; Nagy-Britannia hegemoniáját az India feletti gyarmati uralom segítségével tartotta fenn.

Lenin és Buharin úgy gondolta, hogy a forradalomnak, amelyet Oroszország (a „leggyengébb láncszem”) indított el, folytatódnia kell a centrumokban (mindenekelőtt Németországban). Reményük alapja az imperialista polarizáció következményeinek *alábecsülése* volt, ami szertefoszlatta a forradalmi perspektívát a centrumokban.

Mindazonáltal Lenin hamar megértette a történelem által föladott leckét. A szocializmus (és a kommunizmus) nevében véghezvitt forradalom *más valami*: lényegében *paraszti* forradalom. Mi hát a teendő? Hogyan lehet a parasztságot bevonni a szocializmus építésébe? Engedményeket adni a piacnak, s tiszteletben tartani az újonnan megszerzett paraszti tulajdont, vagyis lassan, fokozatosan haladni a szocializmus felé? A NEP e stratégia jegyében született. Igen, de... Lenin és Sztálin azt is világosan látta, hogy az imperialista hatalmak soha nem fogják elfogadni a forradalmat, a NEP-et sem – mivel Szovjet-Oroszország, még ha távol is áll attól, hogy szocializmust építsen,

leveti magáról azt a kényszerzubbonyt, amit az imperializmus a világrendszer általa uralt valamennyi perifériájára rá akar kényszeríteni; Szovjet-Oroszország *lekapcsolódik* [a kapitalista világrendszerről]. Az intervenció forró háborúi után, 1920 és 1990 között, állandósult a *hidegháború*. A nyugati imperializmus, éppúgy, mint a nácik, a Szovjetunió létét sem tűrték el. Lenin és Sztálin minden eszközzel megpróbálta megértetni velük, hogy nem kívánják „exportálni” forradalmukat; békés egymás mellett élésre törekszenek a diplomácia valamennyi rendelkezésükre álló eszközével.

A két világháború között Sztálin reménytelenül kereste a szövetséget a nyugati demokráciákkal, a nácizmussal szemben. A nyugati hatalmak nem válaszoltak kezdeményezéseire, ellenkezőleg: arra törekedtek, hogy a hitleri Németországot háborúra sarkallják a Szovjetunió ellen. Ezt tanúsítja a gyászos müncheni szerződés 1938-ban, amit 1939-ben Sztálin kinyújtott kezének elutasítása követett. Sztálinnak, szerencsére, az utolsó pillanatban, a Lengyelország elleni invázió előtt nem sokkal, a Németországgal tető alá hozott egyezményen sikerült megghiúsítania a „demokratikus” hatalmaknak ezt a stratégiáját. Később, az Egyesült Államok hadba lépésekor, Sztálin fölújította próbálkozásait egy tartós, háború utáni szövetség megkötésére Washingtonnal és Londenral, amiről valójában soha nem mondott le. A Szovjetunió által óhajtott békés egymás mellett élés politikáját azonban ismét megghiúsította az amerikaiak és a britek egyoldalú döntése arról, hogy véget vetnek a háború alatti együttműködésnek, s Potsdam másnapján – midőn az Egyesült Államok az atomfegyver birtoklása terén monopolhelyzetbe került – kezdeményezik a hidegháborút. Az USA és alárendelt szövetségesei a NATO-ban szisztematikusan folytatták a „roll back” politikáját 1946 és 1990 között, és azután is. A NATO, amit a naiv közvélemény előtt védelmi szervezetnek állítottak be a Moszkvának tulajdonított agresszív törekvésekkel szemben, valódi természetét akkor fedte fel, amikor annektálta Kelet-Európát, és új szerepkört osztott magára a Közel-Keleten, a Földközi-tenger térségében, a Kaukázusban, Közép-Ázsiában s immár Ukrajnában is.¹

Akkor hát, mit lehet tenni? Meg kell próbálni kikényszeríteni a békés koegzisztenciát, ha szükséges, engedményeket tenni, tartózkodni a túlságosan aktív beavatkozástól a nemzetközi életben? Ám egyidejűleg fegyverkezni is kell, hogy útját lehessen állni az újabb, nehezen elkerülhető agresszióknak. Ez megköveteli az iparosítást, ami viszont ellentétes a parasztság érdekeivel, és azzal a kockázattal

jár, hogy meggyengül a munkás–paraszt szövetség, a forradalomból kinőtt állam működésének alapzata.

1947-ben az Egyesült Államok, a kor domináns imperialista hatalma, bejelentette a világ két érdekszférára való felosztását: az egyik a „szabad világ”, a másik meg a „totalitárius kommunizmus”. A harmadik világ által megtestesített valóságot egyszerűen ignorálták: úgy tekintettek rá, mint amely abban a kiváltságban részesül, hogy – mivel „nem kommunista” – a „szabad világhoz” tartozik, minthogy a „szabadság” – a gyarmati vagy félgyarmati elnyomás ténye ellenére – nem más, mint a tőke terjeszkedésének szabadsága. A rá következő esztendőben Zsdanov (valójában Sztálin), a *Kominform* megalakítását előkészítő, híres jelentésében (ami a III. Internacionálé enyhített formában való újjáalakítását jelentette) szintén két részre osztotta fel a világot, szocialista táborra (a Szovjetunióra és Kelet-Európára) és kapitalista országokra (a világ többi részére). A jelentés nem vett tudomásul azokról a körülményekről, amelyek a kapitalista szférán belül szembeállítja egymással az imperialista centrumokat a periféria felszabadulásukért harcoló nemzeteivel.

A Zsdanov-doktrina fő célja a békés egymás mellett élés kikényszerítése volt, hogy ezáltal tompítsa az Egyesült Államok és alárendelt európai szövetségesei, valamint Japán agresszív haragját. Ennek fejében a Szovjetunió beleegyezett, hogy visszafogja magát, tartózkodik attól, hogy beavatkozzon a gyarmatok viszonyaiba, amiket az imperialista hatalmak saját, belső ügyüknek tekintettek. Ebben az időszakban a felszabadító mozgalmak, beleértve a kínai forradalmat is, érdemi támogatás híján, kénytelenek voltak önmagukra hagyatkozni. Győzelmük azonban (különösen a kínai forradalomé) változást hozott a nemzetközi erőviszonyokban. Ennek jelentőségét Moszkva csupán Bandung után mérte föl, s ez immár lehetővé tette, hogy az imperializmussal konfliktusban álló országoknak nyújtott támogatással megtörje elszigeteltségét, és meghatározó szereplője legyen a világban zajló folyamatoknak.

A Zsdanov-doktrínát a korszak európai és a latin-amerikai kommunista pártjai fenntartás nélkül elfogadták. Ezzel szemben szinte azonnal ellenállást váltott ki az ázsiai és a közel-keleti kommunista pártok körében. Bár a szembenállást enyhítette a korszakban használt nyelvezet, amely a Szovjetunió mögött felsorakozó „szocialista tábor egységét” hangoztatta, a függetlenség kivívásáért folytatott harc előrehaladásával – különösen a kínai forradalom győzelme után (1949) – az ellentétek nyíltabb formát öltöttek.

Emlékirataimban megosztottam személyes tapasztalataimat is erről a kérdésről, minthogy 1950-ben részt vehettem az egyik érintett elemző csoport munkájában, amely többek között egyiptomi, iraki és iráni kommunistákból állt. A kínai vitáról, amelyet Csou En-laj kezdeményezett, Wang Hué elvtárs (aki összekötő volt a *Révolution* c. folyóirat szerkesztőbizottságával, aminek tagja voltam) csak később, 1963-ban tájékoztatott bennünket. Voltak értesüléseink az Indiában zajló vitáról és az általa okozott szakításról is, amit később megerősített a CP(M)² megalakítása. Tudtuk, hogy egyidejűleg hasonló viták zajlottak az indonéz és a fülöp-szigeteki KP-n belül is.

Érthető volt tehát Lenin, Buharin és Sztálin elbizonytalanodása az agrárkérdés és a nyugati hatalmak agresszivitása által keltett ketős kihívás miatt. Elméleti értelemben két szélső álláspont között ingadoztak: hol determinista attitűdöt tettek magukévá, amit a marxizmustól örökölt lépésenkénti haladás víziója táplált (először a polgári demokratikus forradalom, s csak utána a szocializmus), hol pedig engedtek a voluntarizmusnak (a politikai cselekvés lehetővé teszi egyes fejlődési fokok átugrását). Végül is 1930/1933-tól (nem függetlenül a fasizmus térhódításától) Sztálin az iparosítás és a gyors ütemű fegyverkezés mellett döntött.

Ennek viszont a *kollektivizálás* volt az ára. Ám itt se ítéljünk elhamarkodottan: a korszak valamennyi szocialista gondolkodója (nem is szólva a kapitalistákról) e kérdésben egyetértett Kautsky elemzésével, s meg volt róla győződve, hogy a jövő a nagyüzemi mezőgazdaságé (lásd erről Kautsky téziseit az először 1899-ben megjelent *Az agrárkérdés* c. művében). Azt az elgondolást, hogy a családi gazdálkodás hatékonyabb, mint a nagyüzem, csak jóval később fogadták el. Az agrárszakemberek (különösen a francia iskolához tartozók) a közgazdászokat megelőzve, megértették, hogy a túlzott, ipari jellegű munkamegosztás nem felel meg a mezőgazdaság követelményeinek: a földműves, a gazdálkodó előre nehezen látható, sokféle feladat követelményeinek kell megfeleljen. [...]

A forradalmi demokrácia elvetése és az autokratikus torzulás eredete végső soron a munkás–paraszt szövetséggel való szakításra vezethető vissza, amit a kollektivizálás vont maga után.

A kínai kommunisták később jelentek meg a forradalmak színpadján. Mao le tudta vonni a tanulságot a bolsevikok ingadozásából. Kína ugyanazokkal a problémákkal találta szembe magát, mint Szovjet-Oroszország: forradalom egy elmaradott országban, a parasztság csatlakoztatása a forradalmi átalakuláshoz, az imperialista hatalmak

ellenséges magatartása. Ám Mao már tisztábban láthatott, mint Lenin, Buharin vagy Sztálin. Igen, a kínai forradalom antiimperialista és paraszti (antifeudális) jellegű volt. Ugyanakkor nem *polgári demokratikus*, hanem *népi demokratikus*. A különbség jelentős: a munkás-paraszt szövetség hosszú távú fenntartását föltételezte. Ez tette lehetővé Kína számára, hogy elkerülje az erőltetett kollektivizálás fatális tévedését, és azt, hogy olyan utat válasszon, amelyben a föld állami tulajdona együtt jár – egyfelől – a parasztok egyenlő hozzáféréssel a föld használatához, másfelől a megreformált családi gazdálkodással. Mao újszerű választ adott az agrárkérdésre. Ennek alapja: kisméretű, módosított családi gazdálkodás kistulajdon nélkül, ami mérsékli a városokra nehezedő migrációs nyomást, és lehetővé teszi a stratégiai cél elérését, az *élelmiszerszuverenitás* összekapcsolását a teljes vertikumú, modern ipari rendszer kiépítésével.³ Ez a megoldás alighanem az egyetlen lehetséges válasz az agrárkérdésre a Dél minden mai állama számára is, még ha a megvalósításához szükséges politikai föltételek csupán Kínában és Vietnámban teremthetők meg.

A „szovjetizmus” bírálatainak harminc éve (1960–1990)*

1. A prófétai hajlamú egyének kivételével senki sem kérkedhet azal, hogy valamennyire ne lepődött volna meg a kelet-európai és a szovjetunióbeli politikai és gazdasági rendszerek gyors és totális összeomlásán. A meglepetés elmúltával azonban helyénvaló visszatekintnünk azokra az elemzésekre, amelyek az utóbbi három évtized során e rendszerekről egyikünk-másikunk tollából napvilágot láttak. Vállalva a szerénytelenség vádját, ki merem mondani, hogy ami engem illet, én 1960 óta a baloldaldnak ahhoz az erősen kisebbségi áramlatához tartozom, amely fő vonalaiban előre látta mindazt, ami 1989 és 1991 között a maga brutális módján bekövetkezett. Természetesen az összeomlás, amit igen valószínűnek tartottunk, nem az egyedül

* A tanulmánynak ez a fejezete nagyobb részben azonos a szerző 1991-ben írt és az *Eszmélet* szerkesztőségének megelküldött cikkével, amelyet Szalai Miklós fordításában közöltünk lapunk 15–16. számában (1992. április–július, 193–208.). A cikk eredeti megjelenése: Samir Amin: *Itinéraire intellectuel, regards sur le demi-siècle 1945–90*, Párizs, L'Harmattan, 1993, chapitre VII: *Trente ans de critique du soviétisme, 1960–1990*.

lehetőségek kiútja volt a szovjet rendszer válságának. Én legalábbis nem hiszek semmiféle egyenes vonalú történelmi meghatározottságban; a valamennyi társadalmat átszelő ellentmondások társadalmi tartalmuk szerint mindig különböző válaszok szerint oldódnak meg. Vagyis mindvégig megvolt a lehetősége annak is, hogy a szovjet rendszer jobboldali irányban omoljék össze (ami ténylegesen bekövetkezett), csakúgy, mint annak, hogy baloldali fejlődésen menjen át (avagy bukjon el). Ez utóbbi eshetőség, amely jelenleg s jó időre lehetetlenné vált, mindazonáltal történetileg napirenden marad, nemcsak azért, mert a történelemnek soha sincs vége, hanem, s főként amiatt, mert erős kétségeim vannak aziránt, vajon a kibontakozó jobboldali „megoldás” stabilizálni tudja-e majd a kelet-európai társadalmakat, akár középtávon is. E társadalmak problémáinak másfajta megoldása érdekében tehát a harc kétségtelenül folytatódni fog.

A Sztálin halálától (1953) és főleg a XX. Kongresszustól (1956) a hruscsovi gyakorlat bukásáig (1964) terjedő időszakra a sztálinizmus meghaladására tett első kísérlet, illetve a Moszkva és Peking közötti nyílt ideológiai és politikai konfliktus nyomta rá bélyegét. Az azt követő periódus – a „brezsnyevi pangás” – egészen Gorbacsov hatalomra kerüléséig (1985) tartott: a „peresztrojka” felemás kísérlete, amely 1985-ben kezdődött, kimerült, majd pár év leforgása alatt összeomlásba torkollott (1989–1991). Később visszatértek majd a sztálinizmusnak erre az állítólagos kritikájára, illetve a Hruscsov és Gorbacsov által végigvitt reformok jelentésére.

A fejlődésnek ezeket az egymást követő fázisait hozzá kell illesztenünk a világméretekben zajló változásokhoz, mind a kapitalista expanzió (különös tekintettel az Európai Unió építése), mind pedig a két szuperhatalom közötti katonai egyensúly és a fegyverkezési versenyre adott politikai válaszok terén (a Brezsnyev-éra szovjet kezdeményezéseitől a harmadik világ felé, a Kínával való konfliktuson át az amerikai hidegháborús stratégiáig, egészen a Reagan által 1980-ban meghirdetett „csillagok háborújáig”). Mindezek következtében, a belső lehetőségek és a nemzetközi politikai folyamatok e harminc esztendő folyamán mindvégig összefonódtak egymással.

1960-tól biztosan, de inkább már 1957-től, a szovjet társadalmat többé nem tekintettem szocialistának, a szovjet hatalmat pedig munkásjellegűnek, még – a híres trockista kifejezéssel élve – „a bürokrácia által eltorzított” munkáshatalomnak sem. Az uralkodó *osztályt* (hangsúlyozom: *osztályt*) kezdettől fogva burzsoá jellegű, *ki-szákmányoló osztálynak* neveztem. Ezen azt értem, hogy ez az *osztály*

(a „nómenklatúra”) minden törekvésében a „Nyugat” szemével tekintett önmagára, annak modelljét szerette volna reprodukálni. Ezt fogalmazta meg Mao egy 1963-ból származó mondatában, amikor így szólt a Kínai KP kádereihez: „Ti (azaz a kínai KP káderei, ugyanúgy, mint a Szovjetunióban) burzsoáziát hoztatok létre. Ne feledjétek, hogy a burzsoázia nem szocializmust, hanem kapitalizmust akar.”

A pártra és a néptömegeknek az effajta hatalomhoz való viszonyára vonatkozó fenti elemzésből azután világosan levontam a megfelelő következtetéseket. Számomra világossá vált, hogy *a néptömegek nem tekintik sajátjuknak az ilyen hatalmat (annak ellenére, hogy az magát továbbra is szocialistának nevezi), ellenkezőleg: úgy viselkednek iránta, mint tényleges társadalmi ellenfelükre, s nem is alaptalanul.* Ilyen körülmények között, a párt olyan „hosszú idő óta osztlásban lévő tetem”, amely a kizsákmányoló osztályok kezében valójában a néptömegek ellenőrzésének eszközévé vált. A kommunista párt – kiegészítve az elnyomó szervek (KGB) szerepét – népi klientúrahálózatot hozott létre (a szociális előnyök – köztük akár a legapróbbak – elosztásának ellenőrzésével), hogy megbénítsa a tömegek esetleges lázadását. E tekintetben az ilyen párt jellegében nem különbözik a harmadik világ számos egypártjától, amelyek hasonló szerepet töltenek be (a radikális nacionalizmus jelszavával, mint a nasszerizmus, az algériai FLN, a Baath, de akár efféle hivatkozás nélkül is).

Olyan általános formáról van tehát szó, amely azokra a helyzetekre jellemző, amikor a létrejövő burzsoázia még nem építette ki hegemon ideológiáját (mint Marx mondta az érett kapitalizmussal kapcsolatban: „az uralkodó osztály ideológiája a társadalom uralkodó ideológiája”), és emiatt nem jelenik meg úgy, mint amely legitim hatalmat gyakorol (ez ugyanis konszenzust föltételez, amit a társadalomnak az uralkodó osztály ideológiájával való azonosulása hoz létre).

Az ilyen típusú hatalomgyakorlásnak, amely a klientúra segítségével megosztja a néptömegeket, depolitizáló hatása van, aminek rombolását nem szabad lebecsülnünk. A tények ma azt mutatják, ez a depolitizálódás a Szovjetunióban oly mértékű, hogy a tömegek azt hiszik, a rezsim, amitől megszabadultak, szocialista volt, s emiatt aztán naiv módon elfogadják, hogy „a kapitalizmus jobb”. Ezek a pártok azonmód kártyavárként omlanak össze, ha vezetőik kezéből kicsúszik a hatalom: egy ilyen szervezet érdekében ugyanis senki sem hajlandó kockáztatni az életét. Emiatt az ilyen pártok csúcsain zajló harcok mindig palotaforradalmak formáját öltik, amibe a párttagság nem avatkozhat be; maradéktalanul el kell fogadnia a feje felett meghozott verdiktet.

Noha számomra magától értetődő volt, hogy a szovjet társadalom *nem szocialista*, sokkal nehezebb volt pozitív meghatározást adnom róla. Az én szememben a szocializmus többet jelent annál, hogy megszűnik a magántulajdon (ami negatív meghatározás). Azt is jelenti, hogy *másfajta* viszonyok jönnek létre a munka világában, mint amelyek a bér munkásság létét meghatározzák, olyan más társadalmi viszonyok, amelyek lehetővé teszik a társadalom egésze (s nem csupán a nevében cselekvő apparátus) számára, hogy sorsa irányítását saját kezébe vegye. Ez viszont fejlett demokráciát igényel, fejlettebbet, mint a legszínvonalasabb polgári demokráciák. A szovjet társadalom e vonatkozások egyike terén sem különbözött az iparilag fejlett polgári társadalmaktól, ha pedig eltért azoktól, rosszabbnak bizonyult náluk; autokratikus gyakorlata a periférikus kapitalizmus térségeire jellemző modellhez közelítette.

Mindazonáltal *arra sem voltam hajlandó, hogy a Szovjetuniót kapitalista országnak minősítsem, annak ellenére, hogy – szerintem – uralkodó osztálya burzsoá*. Érvem az, hogy a kapitalizmus előfeltételezi a tőketulajdon fölaprózottságát, ami a konkurencia alapja, s hogy a tőketulajdon állami központosítása másfajta akkumulációs logikát követel meg. Ezen túlmenően, politikai síkon érvem az, hogy az 1917-es forradalom nem volt polgári forradalom, sem a benne résztvevő társadalmi erők tekintetében, sem vezető képviselőik ideológiájában és társadalmi célkitűzéseiben, s hogy ez a körülmény sem hanyagolható el.

A rendszer pozitív minősítésének nem tulajdonítok különösebb jelentőséget. Használtam vele kapcsolatban az „államkapitalista”, illetve az „állammonopolista” fogalmakat is – bírálva egyszerre mind ezek kétértelműségét –, majd végül kikötöttem a semleges „szovjet termelési mód” kifejezésnél. Ami számomra fontosabbnak tűnt, az a rendszer eredetének, kiforrásának és fejlődésének, illetve ennek folytán jövőjének kérdése volt.

Nem tartoztam azok közé, akik kárhoztatták az 1917-es forradalmat („nem kellett volna megcsinálni, mert a szocialista építés objektív feltételei nem voltak meg; meg kellett volna állni a polgári forradalomnál”). Számomra ugyanis világos, hogy a kapitalizmus expanziója polarizál, s emiatt elkerülhetetlen, hogy azok a népek, amelyek ennek a rendszer perifériáin áldozatai, fel ne lázadjanak a következmények ellen. E lázadások során pedig a népek oldalán kell állnunk. Mármost a polgári forradalomnál való „megállás” árulást jelentett volna e népekkel szemben, hiszen az ilyen forradalomból kialakuló, szükség-

szerűen periférikus kapitalizmus nem képes elfogadható választ adni a lázadást kiváltó problémákra.

Az orosz és a kínai forradalom tehát olyan hosszú átmenetet indított el, amelynek kimenetele szükségképpen bizonytalan: fejlődésük dinamikája elvezethet a kapitalizmushoz (amiről azt feltételezem, hogy csak alárendelt, periférikus jellegű lehet, nem pedig olyan, amilyen a domináns centrumokban létezik), de előmozdíthatja – saját társadalmak szintjén csakúgy, mint világméreteken – a szocialista irányú fejlődést is. Ami a dolgok szemléletében fontos, az az, hogy előrehaladásukat objektív irányuknak megfelelően vizsgáljuk. A szovjet fejlődés elemzésénél számomra két tézis tűnt lényegesnek, amiket ma is vallok (igaz, a kommunista baloldal csupán kisebb részével együtt). Ezek a következők:

- A Sztálin által 1930-tól végrehajtott kollektivizálás szétrombolta az 1917-ben megteremtett munkás–paraszt szövetséget, és a tekintélyelvű államapparátus megteremtésével utat nyitott az „új osztály”, a szovjet állami burzsoázia kiformalódása előtt.

- A leninizmus – sajátos történelmi korlátai folytán – maga is (akaratlanul) előkészítette a terepet ahhoz, hogy ez a végzetes változás bekövetkezzen. Ezen azt értem, hogy nem szakított radikálisan a II. Internacionálé ökonomizmusával, amint erről többek között a technológia társadalmilag semleges voltáról vallott nézetei tanúskodnak.

A hosszú átmenet társadalmi valójában egymásnak ellentmondó követelményekkel kerül szembe: egyrészt bizonyos mértékig „utolérésre” kell törekednie – abban a lapos és banális értelemben, hogy *fejlesztenie kell a termelőerőket* –, másrészt viszont a szocializmusra való törekvéséből következőn, „valami mást kell csinálnia”, azaz olyan társadalmat építenie, amely mentes az ökonomista elidegenedéstől, amely természeténél fogva feláldozza „a gazdagság két forrását”, az *embert* (akit munkaerővé fokoz le), illetve a *természetet* (amit az emberi kizsákmányolás kimeríthetetlen tárgyának tekint). A kérdés: vajon képes-e az átmeneti társadalom erre a „másra”? Én a magam részéről mindig is úgy gondoltam, hogy a válasz igenlő, a megvalósítás viszont nehéz: valójában a jó irányban (a „mást csinálás” irányában) fokozatosan továbbfejlesztett pragmatikus kompromisszum az, amire szükség van. A leninizmus ökonomista szemlélete azonban csírájában magában hordta, hogy az „utolérés” fokozatosan felülkerekedjen a „mást csinálás” célján.

Korai – 1958-tól kelteződő – csatlakozásom a maoizmushoz éppen abból a felismerésből fakadt, hogy a leninizmus nem szakított

kielégítő módon a nyugati ökonomizmussal (amit afölötti csodálkozásommal is kifejeztem, hogy Lenint magát is meglepte Kautsky árulása 1914-ben). Elfogadtam tehát azt az állítást, hogy Mao valódi visszatérést jelent Marxhoz, akit a nyugati munkásmozgalom torzított el (amely torzulásban az imperializmus szerepe nem volt másodlagos jelentőségű), azelőtt, hogy a leninizmus eltorzította volna (s részben továbbra is eltorzítja).

A maoizmus a sztálinizmus baloldali kritikáját képviselte, míg Hruscsov jobbról bírálta. Hruscsov azt mondta: nem tettünk elegendő engedményt a gazdasági szükségszerűségeknek, illetve ezek politikai konzekvenciáinak (több hatalmat kell adni a vállalati vezetőknek, azaz a szovjet burzsoáziának). Hruscsov szerint: a feltételek elfogadása esetén meg lehet gyorsítani a felzárkózást. Mao viszont így vélekedett: minden lépésnél tisztában kell lenni a végső céllal. Ez volt az értelme az „állítsuk a politikát vezető pozícióba” jelszónak (aminek semmi köze sincs a voluntarizmus túlságosan is könnyű vádjához). Mao meg volt győződve róla – joggal, miként a későbbi szovjet és kínai fejlődés bebizonyította –, hogy a kérdést a politika szintjén kell eldönteni. Meg kell kérdőjelezni a kommunista párt monopóliumát, ami az új burzsoázia képződésének melegágya. Innen ered a kulturális forradalmat útjára indító jelszó: „Össztűz a főhadiszállásra!” (Vagyis a Kommunista Pártra.) Mao úgy vélte – tévedett vajon? –, hogy ez az egyetlen eszköz ahhoz, hogy növeljék a nép ellenőrzését a társadalmi élet felett, s visszaszorítsák a burzsoáziát. Nem hitte, hogy a piaci törvényeknek adott engedmények – a vállalatigazgatóknak biztosított nagyobb önállóság és a vállalatok közötti konkurencia erősítése – elősegítheti a nép társadalmi hatalmát. Tévedett volna? Én nem mondom, hogy nem kell engedményeket tenni a piacnak. Ezt tette a NEP – a maga idejében sikeresen. Szükség volt rá, sőt, még sokkal merészebb lépésekre lett volna szükség. *De ennek a politika demokratizálásával kellett volna párosulnia; meg kellett volna szilárdítani a demokráciában a dolgozók tényleges hatalmi eszközeit a burzsoázia és a „technokraták” ellenében; a szocialista átmenet értéktörvényén alapuló, határozott állami intézkedésekkel kellett volna határt szabni a piacnak.* A jugoszlávok kísérletet tettek erre, ám túlságosan bátortalanul és rosszul: túl nagy külpiaci nyitás, túlzott engedmények a köztársaságok közötti egyenlőtlenségek növekedését eredményező törekvések számára – a versenyképesség nevében –, szélsőséges decentralizálás, amely az önigazgató kollektívákat kölcsönösen egymás konkurenseivé tette. A Szovjetunióban ez irányban semmi sem történt.

A „szovjet termelési módról” szólva, véleményem szerint, a fő kérdés annak eldöntése volt, hogy vajon „instabil” formáról van-e szó, ami az átmenet jegyeit viseli (s aminek vagy a kapitalizmus vagy a szocializmus irányában kell fejlődnie), vagy pedig új, „stabil”, sőt – hiányosságai ellenére – olyan termelési módról, amely megelőlegezi más („normálisan” kapitalista) társadalmak jövőjét.

Ezen a ponton *önkritikát* kell gyakorolnom. Egy adott időszakban – 1975 és 1985 között – úgy gondoltam, a szovjet termelési mód stabil, sőt olyan élenjáró forma, ami felé a kapitalizmus normális fejlődési iránya másutt is halad – magából a tőke centralizációjából következőn, ami a magántőkés monopóliumok államivá történő átalakulását eredményezi. Annak idején voltak is ebbe az irányba mutató jelek. Nem annyira a brezsnyevi Szovjetunió látszólagos stabilitására gondolok. Inkább régebbi gondolatokra utalnék (pl. Buharinnak az állammonopolista kapitalizmusról szóló elméletére), vagy pedig az akkoriban felvetett elképzelésekre, a „rendszerek konvergenciájára”, amit Jan Tinbergen nemcsak a Szovjetuniónak a Nyugathoz közeledése révén, hanem fordítva is, a fejlett Nyugatnak a Szovjetunióhoz való közelebb kerülésével képzelt el. Gondolok továbbá olyan hasonló irányba mutató álláspontokra, mint a befolyásos szociáldemokrata pártok balszárnyaihoz fűződő javaslatok (pl. Svédországban az ipar szakszerveitek általi felvásárlásának terve), vagy az eurokommunizmusra stb. Úgy tűnt, hogy a tőkének a konkurenciát kiküszöbölő állami központosítása, s ezáltal a piac áttetszővé válása (amivel egyfelől a monopóliumok, másfelől a Goszplan által diktált árak közötti hasonlóság kecsegtetett) az ideológia dominanciájához való visszatéréshez vezet. Nem az adóztató társadalmak metafizikus vallásaihoz történő visszakanyarodásról volt szó, hanem a diadal-maskodó áruviszonyok ideológiájáról. Ott volt Orwell 1984 című művének nagy hatású víziója (a könyv újrafelfedezéséhez azidótt magam is hozzájárultam), valamint Marcuse *Az egydimenziós ember*-ének analízise a liberálisnak és demokratikusnak mondott nyugati társadalmak monolitikus konszenzusának alapjairól, ami felidézte bennem a Polányinál olvasottakat. Az „állami termelési mód” mint a kapitalizmus legfelsőbb foka – miért is ne? Ebben az esetben a szovjet termelési mód, primitív vonásai ellenére (mennyire jól jött volna Sztálinnak a közvélemény egységessé formálása érdekében a *Pravda* helyett az Öböl-háború óta elhíresült CNN televíziós csatorna!) előképe volt a (szomorú) jövőnek. E megfontolásokat kiegészítettem azzal a szemponttal is, hogy a polgári forradalomban a parasztoknak

a hűbérurak elleni harca nem az elnyomottak győzelmével, hanem a „harmadik látó”, a burzsoázia felemelkedésével végződött. Miért ne válhatna hát a munkásoknak (vagy a bérből élőknek) a kapitalisták elleni küzdelme az „új osztály” ügyének előmozdítójává? A tények azonban nem igazoltak. Nemcsak a szovjet rendszer nem bizonyult stabilnak, hanem a jobboldal világméretű offenzívája 1980-tól éppen az ellenkező irányban hatott: az uralkodó szélirányt immár olyan témák szabták meg, mint a dereguláció vagy a privatizáció...

De egy pillanatra, a finomítás kedvéért, hadd térjek még vissza az önkritikához. Rendben van: a szovjet modell képtelennek mutatkozott arra, hogy végleges, mások által követett alternatívává váljon. A tények bizonyítják, hogy így van. De lehet, hogy ezt csupán saját gyengeségeinek köszönheti. Nem zárható ki, hogy másutt, a fejlett világban, egyszer majd – ha lecsendesül napjaink liberális utópiájának hulláma, s erre talán nem is kell sokáig várni – a fejlődés a Szovjetunió által fölmutatott prehistorikus modellt fogja követni.

Az immár lezárult szovjet ciklussal kapcsolatban mérleget kell vonni. Annyi bizonyos, hogy ez nem nevezhető sem „globálisan pozitív”, sem pedig „globálisan negatív”. A Szovjetunió, majd utána Kína, de még a kis kelet-európai országok is olyan modern, önmagukra összpontosító gazdaságokat hoztak létre, amilyenre a kapitalista félperiféria egyetlen országa sem volt képes. Ennek – az én értelmezésemben – az az oka, hogy a szovjet burzsoáziát (szocialistának mondott) *népi-nemzeti forradalom* teremtette meg, míg a harmadik világ burzsoáziája a kapitalizmus világméretű expanziójának körülményei között keletkezett, s ezért jellegét tekintve alapvetően *komprádor* típusú.

Emlékeztetni kell a Szovjetunió építése Lenin által megkezdett, majd Sztálin által befejezett történetének kivételes jellegére. Az internacionalista-kommunista Lenin nem tudott másban gondolkodni, mint a közös szocialista építés iránt elkötelezett, egyenlő nemzetek uniójában. A Szovjetunió, amely ezt az elvet a valóságba átültette, anélkül, hogy tőle bármikor egy jótányit is eltávolodott volna, ilyenformán *többszempontosságú állam* volt, nem pedig *birodalom*, anyaországgal és gyarmatokkal. A szovjet gazdasági szisztéma (akár szocialista volt, akár nem) tökéletesen integrált rendszert alkotott: a munkabérek és az árak szigorúan azonosak voltak Moszkvától Bakuig vagy Taskentig. Ez soha nem fordult elő a kapitalista imperializmus birodalmaiban (azonos bért fizetni a brit és az indiai munkásnak!). A tőke tehát a Szovjetunióban a fejlettebb régiókból a szegény pe-

rifériák felé áramlott – ez éppen az ellenkezője annak, mint ami a kapitalista világot jellemzi. A Szovjetunió felfedezte az „internacionalista segítségnyújtást”, s ezt az elvet a gyakorlatban érvényesítette is, míg a nemzetközi segélyezésre vonatkozó nyugati diskurzus hazug, együtt jár az uralom alá vont perifériák erőforrásainak kifosztásával és munkaerejük szélsőséges kiszákmányolásával.

A Szovjetunió lerombolása ezért semmiféleképpen sem jelentett haladást, amely az állítólag elnyomott nemzeteknek lehetővé tette, hogy felszabaduljanak az orosz gyarmati iga alól, miként azt az imperialista média sulykolja. Számos érintett nemzet – különösen Közép-Ázsiában – nem akarta elhagyni az uniót, amelyből Jelcin, büntársa, Gorbacsov hallgatólagos beleegyezésével, kiűzte őket.

Másutt – a balti köztársaságokban, Ukrajnában vagy Grúziában – a NATO-hatalmak nyíltan támogattak náci csoportokat és bűnszervezeteket, hogy elérjék céljaikat.⁴ Kelet-Németország népét, egy maroknyi nyugatnémet pénzügyi oligarcha kizárólagos hasznára, brutálisan kiforgatták vagyonából. Hasonló sors vár ma a görög népre, amelynek nemzeti vagyonát Nyugat-Európa oligarchái számára elzálogosították. Az Európai Unióba való formális integrációjuk dacára e térség országai nyugati partnereik s főként Németország félgymataivá váltak. Kelet-Európa Nyugat-Európával fönntartott viszonya ahhoz hasonló, ahogyan az Egyesült Államok vetette uralma alá Latin-Amerikát.

A Szovjetunió és Kelet-Európa kapitalista pálfordulása ismét napirendre tűzte gazdaságuk és társadalmuk periferizálódását, amire az etatista uralom depolitizáló hatásától elkápráztatott néptömegek – beleértve a helyi burzsoáziát is – nem készültek fel.

Mindig is elutasítottam (s elutasítom ma is) a szovjet rendszernek a kapitalista propagandaszervektől származó analízisét, amelyet a tömegtájékoztató népszerűsít. A „hiánygazdaság” (szocializmus) és a „bőség gazdasága” (kapitalizmus) közötti szembeállítás üres, ideologikus szólam. Nyilvánvaló, hogy a hiány (a sorban állás stb.) az árak (szándékos) rögzítéséből eredt, ami a javakhoz való szélesebb körű hozzáférést tette lehetővé, s engedmény volt a néptömegektől és a középrétegektől kiinduló egyenlőségi nyomásnak. Világos az is, hogy az árak nagyfokú emelésével megszűnnek a sorok, a hiány azonban, bár látszólag eltűnik, valójában fennmarad azok számára, akik már nem tudnak fogyasztani. Mexikó vagy Egyiptom üzletei roskadoznak az áruktól, s nem kigyóznak sorok a húsboltok előtt, jóllehet az egy főre eső húsfogyasztás jóval alacsonyabb, mint Kelet-Európában. Ez a gyermekded tétel mégis hírnevet szerezhetett a Világbank által favorizált magyar Kornainak.

Az egyes amerikai egyetemi oktatók által divatba hozott szembeállítás az „utasításos gazdaság” és az „önszabályozó piac” között szintén merő ideologikus leegyszerűsítés. A valóságos szovjet típusú gazdaság mindig is piaci mechanizmusok (amelyekkel a terv jól-rozsul, utólag vagy előzetesen számolt), illetve adminisztratív utasítások elegyén alapult. Az uralkodó liberális ideológia által idealizált piac pedig – a működésének színterét jelentő társadalmi rendszeren és a kereteit megszabó állami politikán túl – sohasem volt önszabályozó. A probléma másutt van: a tőke állami centralizációján alapuló felhalmozás dinamikája (ami egy integrált államosztályhoz kötődik) eltér a kapitalista felhalmozástól, amely a modern korban nem elvont, idealizált módon meghatározott piaci törvényeken, hanem a monopóliumok konkurenciáján nyugszik.

A gazdasági szervek egészének alárendelése a katonai ágazat elsőbbségéből eredő követelményeknek, bizonyos mértékben – legalábbis 1935-től –, kétségtelen tény volt. De vajon ebből az következik-e, hogy a szovjet rendszer „militarista” jellegű volt, és – miként sugalmazzák – hogy magában hordozta a külső (hódítás útján való) expanziót, „mint a felhő a vihart”? Mindig is bíráltam az efféle ideologikus ostobaságokat, amelyek annak a leegyszerűsítésnek felelnek meg, miszerint a kapitalizmus szükségképpen „háborús gyűjtogató”. A katonai kiadások relatív jelentőségének és társadalmi terheinek elemzése nem végezhető el pusztán a termelési módok logikájának síkján; a feladat a globális, nemzeti (helyi) és nemzetközi (regionális) rendszerek struktúrájának és konjunktúrájának együttes vizsgálata. E nézőpontból elég nyilvánvaló, hogy a fegyverkezési versenyt a Szovjetunióra valóságos ellenségei (és hamis barátai) – azaz a kapitalista hatalmak, élükön az Egyesült Államokkal, amelyek a hidegháborút kezdeményezték – rákényszerítették.

A „totalitarizmusról” folytatott szónoklatok nagyképű egyetemi (Arendt-féle) vagy a média által infantilizált változatai (amelyek célja, hogy az ellenfelet a „Gonosz birodalmának” állítsák be – a kifejezés egy amerikai elnök szájából hangzott el, akinek a hasonló szavakat használó Khomeini ajatollahhal való párhuzamba állításától a tömegtájékoztatók mindazonáltal tartózkodott) semmivel sem mélyebb értelműek. Feledhető-e, hogy e felfogás szerint, az amorffá vált társadalom soha nem tud megszabadulni a despotizmustól?

Kezdetől – tehát a 60-as évek közepétől – bírálója voltam a szovjet reformerek javaslatainak. Ezekben a sztálinizmus jobboldali, nem pedig baloldali meghaladásának kísérletét láttam.

E javaslatok azt szemléltetik, amit én „a kapitalisták nélküli kapitalizmus építésének utópiája” kifejezéssel illetem. A novoszibirszki iskola, ahonnan Gorbacsov tanácsadóinak zöme kikerült, a walrasi logikát a végsőkéig vitte: tiszta, tökéletes önszabályozó piacot képzelt el, amely – ahogyan Walras értelmezte, Barone pedig már 1908-ban kifejtette – *nem felosztott magántulajdont igényel, hanem a tulajdon teljes körű állami központosítását, valamint a termelőeszközök-höz való hozzájutás folyamatos árverésre bocsátását, minden olyan egyén számára, aki munkaereje szabad eladójaként vagy a termelés szervezője (vállalkozó) gyanánt jelenik meg. E régi saint-simoni álmom a társadalom tudományos vezetéséről – amit a német szociáldemokrácia felelevenített (Engels volt az első, aki benne a kapitalisták nélküli kapitalizmus ábrándját látta) – végletekig vitt formájában az egész polgári ideológia ökonomista elidegenedését fejezi ki, amelynek irreális és utópikus természetét a történelmi materializmus megkísérelte kimutatni.*

Mármost Hruscsov és Gorbacsov összes reformkoncepciójának – beleértve a brezsnyevi korszak enyhébb változatait is – ez a filozófiai kulcsa. A történelem bebizonyította, hogy ezek a koncepciók tarthatatlanok, s hogy a jobboldali elhajlásnak el kell jutnia a végkifejletig: a szovjet burzsoázia „normális”, magántulajdonos burzsoáziává történő átalakulásáig.

Ezek a kísérletek magyarázzák, hogy „az 1989–91-es esztendőök forradalmát” *felülről, magának a vezető osztálynak a kezdeményezésére, nem pedig alulról, népi részvétellel hajtották végre.* Annak idején hasonló észrevételt tettem az 1971-es „szadati ellenforradalommal” kapcsolatban is, amelyről azt mondtam, hogy nem ellenforradalom volt, hanem egy, már a nasszeri időszakban jelen levő, látens folyamat felgyorsulása. A nyugati tömegtájékoztatás a kelet-európai forradalmakat szeretné a szabadság forradalmainak beállítani, ám óvakodik attól, hogy elemezze a *demokratizálás sebezhetőségét, amelynek következtében a demokratizálás könnyen a vadkapitalizmusba való átmenet pusztá eszközévé válhat, márpedig ez utóbbi – amint azt a kapitalista perifériák történelmi tapasztalatai mutatják – mindig, szükségszerűen despotikus jellegű.* Azt is mondtam ugyanakkor, hogy ezek a forradalmak a „forradalom” minősítést csak akkor érdemelték volna ki, ha a rendszer meghaladása balról történt volna meg, s hogy bármilyenek legyenek is, valójában csupán a rendszer természetes fejlődésének (kétségtelenül bámulatos, s emiatt váratlan) felgyorsulását jelentik (a totalitarizmus fékező erejéről szóló tétel ellenére).

Gorbacsov mindenesetre azt hitte: kézben tudja tartani a reformfolyamatot, s nem gondolta volna, hogy az általa képviselt osztály (a nomenklatura) többsége túllép rajta – amit Jelcin sikere mutatott –, mint ahogyan aligha számított a kommunista párt eljelentéktelenedésére sem, arra, hogy a párt képtelennek bizonyul a reformterv transzmissziós szíjává válni a néptömegek szintjén. A szovjet burzsoázia (a nomenklatura) lesz a holnap burzsoáziája, amely most már magántulajdonosként, és nem kollektíve, az állam közvetítésével veszi kezébe a termelőeszközöket. Ám ha társadalmi forradalomról nincs is szó, olyan mértékű politikai fölfordulással van dolgunk, amely radikális változást követel a vezető személyek szintjén. Emiatt nehéz lett volna elkerülni egy úgazdag, kalandor társadalmi réteg (az „oligarchák”) fölemelkedését, a régi nomenklatura drámai méretű politikai felrobbanását, az egykori unió népei nemzeti törekvéseinek manipulálását. Mindez, magától értetődően, a nyugati hatalmak érdeke, amelyek ügyesen kihasználják a helyzetet (a pénzügyi segítyezés örvén kifejtett zsarolással), hogy Oroszország határait lehetőleg a XVI. századi Moszkóvia határaiig szorítsák vissza, s ezáltal végképp megfosszák ezt az országot a reménytől, hogy egyszer (újra) a nemzetközi szcena fontos tényezője lehessen.

A Gorbacsov és Jelcin által hatalomra segített új oligarchia, amely Oroszország termelő rendszerét ellenőrzése alatt tartja, úgy alakítja át a mai monopolkapitalizmust, ahogyan azok az oligarchiák ejtették foglyul a gazdasági és politikai hatalom egészét, amelyek ma egyedül kormányozzák az Egyesült Államokat, Nyugat-Európát és Japánt. Ám míg ez utóbbiak kizárólagos szolgáltatásához rendelkezésükre áll egy állam, az imperialista triászon kívüli oligarchiák hatalmát Washington csakis annak függvényében fogadja el és támogatja, hogy hajlandók-e transzmissziós szerepet betölteni a külhoni imperialista uralom érdekében.

Ezért a kapitalizmus restaurációja dacára, a hidegháború folytatódik, csupán amiatt, mert a Putyin által kézbe vett orosz állam nem hajlandó elfogadni az USA által uralt hatalom szerepét, amit az Egyesült Államoknak, Jelcin elnökségének időszakában, sikerült Oroszországra oktrojálni. Mindez annak ellenére történik így, hogy Oroszország gazdasági rendszerét mind a mai napig olyan oligarchia uralja, amely kész lenne különösebb ellenállás nélkül belenyugodni a fennálló imperialista globalizáció kívánalmainak megfelelő komprádor uralkodó osztály szerepébe. Ennek megfelelően, ezen uralkodó osztály és Putyin ambíciói között, aki egy független államkapitalista

forma helyreállítását tűzte ki célul, a konfliktus várhatóan kiéleződik majd. Az Oroszországgal szembeni hidegháború folytatása bizonyíték arra, hogy Washington és alárendelt európai szövetségeseinek célja egész egyszerűen az, hogy az egész világra kiterjesszék – a *triász* (az USA, Nyugat-Európa és Japán) kizárólagos hasznára – az alávetett perifériák státuszát.

A Szovjetunió (miként a történelem bármely más társadalma) számára a külpolitikai alternatívák mindig szorosan összefonódtak a belső társadalmi dinamika követelményeivel. A *nyugati* – fasiszta és demokratikus – *hatalmak 1917 óta soha sem mondtak le arról, hogy legyőzzék a Szovjetuniót*, amely az 1945-ös győzelemben játszott meghatározó szerepe ellenére kimerülten, sőt, az Egyesült Államok atommonopóliuma által fenyegetve került ki a háborúból. Ilyen körülmények között, a jaltai egyezmények valójában nem a világ felosztását jelentették a győztes imperialista hatalmak között, hanem olyan minimális garanciákat, amelyeket a Szovjetunió saját biztonsága érdekében elért.

A Szovjetunió – csakúgy, mint Kína, Vietnám vagy Kuba – *soha nem törekedett forradalmának exportjára*, hanem mindig is alapvetően óvatos külpolitikát folytatott, fő célja saját államának védelme volt. Emiatt valamennyi forradalom szinte a „nagy testvér” szándékaival szemben jött létre: a kínai forradalom Moszkva tanácsai ellenére, és Vietnámé, illetve Kubáé is önmaga erejéből ment végbe. Ez a tény számomra soha nem okozott megrendülést, megpróbáltam az okait megérteni, bár azt azért nem fogadtam el, hogy a forradalmároknak e szempontoknak alá kellene vetniük magukat. Ellenkezőleg: túl kell lépjenek rajtuk, csakis saját erőikre szabad számítaniuk. Ezt tették egyébként azok a forradalmárok, akik sikerrel jártak (Kína, Vietnám, Kuba).

A *második hidegháborút* – a két háború közötti első után – Washington kezdeményezte 1947-ben. A Szovjetunió szigorúan tartotta magát a jaltai felosztáshoz (bizonyíték erre a görög forradalom kapcsán tanúsított magatartása), s *történelme során egyetlen pillanatra sem dédelgetett olyan tervet, hogy lerohanja Nyugat-Európát*. A szovjet háborúpártiságra vonatkozó szövegek az atlantista propaganda részét képezték. A zsdanovizmus (a két táborra osztott világ elve) jellegzetesen *defenzív* koncepció volt (arra való, hogy igazolja a Szovjetunió be nem avatkozását a jaltai határokon túl), és a Szovjetunió, illetve 1949-től Kína elszigetelődésének időszakát nyitotta meg, amelyet az atlanti tömb kényszerített rájuk, s amely viszont a maga részéről soha

nem habozott beavatkozni a harmadik világban (gyarmati háborúk, izraeli agressziós háborúk stb.).

A Szovjetunió és Kína az elszigeteltségből a bandungi konferencia után (1955) kezdett kitörni, miután megértették, hogy a harmadik világ felszabadító mozgalmainak – akár korlátozott – támogatásából hasznot húzhatnak. Soha nem vettem szemükre ezt a támogatást, de nem is vártam tőle többet, mint amit adhatott, hiszen a békés egymás mellett élésre törekvés politikája, amit az atlanti blokk elutasított, a támogatásnak határt szabott. Ezzel párhuzamosan, a szovjet katonai erőfeszítések az elrettentés tényleges egyensúlyához vezettek, ám csupán később (1970 körül). Ettől kezdve – de csakis ezután – a Szovjetunió szuperhatalommá vált, s ennek folytán új szakasz vette kezdetét.

A *bipolaritás*, amely az 1989–1991-es szovjet összeomlást megelőző húsz esztendőt jellemezte, *mindvégig aszimmetrikus maradt*, mivel a Szovjetunió csak katonai vonatkozásban volt szuperhatalom, anélkül, hogy a gazdasági befolyás képessége terén versenyre tudott volna kelni a nyugati imperialistákkal.

A jaltai határokon túli szovjet intervenciókat nehezebb definiálni. Az én szememben a Szovjetunió beavatkozásai nem fejeztek ki a „forradalom exportjával” kapcsolatos agresszív szándékot, vagy azt, hogy a Szovjetunió uralmát másokra akarta volna kényszeríteni. Inkább a viszonylag gyengébb pozícióban lévő fél defenzív stratégiáját tükrözték, a nukleáris elrettentés terén elért paritás ellenére. Mindenesetre, ezeket az intervenciókat olykor a növekvő katonai erő kifejeződésének tekintették. A „szociálimperializmussal” – a kínaiak által 1963-ban kitalált szófordulattal – kapcsolatos vita ezzel függött össze. Eszerint olyan társadalmi projektumról volt szó, amely – a nyugati szociáldemokrata kompromisszum analógiájára („revizionista”) kompromisszumot hozott létre a szovjet burzsoázia és a szovjet nép között, s lehetővé tette a külső expanziót (ahhoz hasonlóan, ahogyan Nyugaton az imperialista konszenzus támasztotta alá a gyarmati terjeszkedést). E fölfogásban nem volt semmi meglepő vagy elképzelhetetlen. Az igazi kérdés nem az volt, hogy a szovjet burzsoázia mindezt meg akarta-e valósítani vagy sem, hanem hogy képes volt-e rá. A válasz erre a kérdésre, véleményem szerint, továbbra is nyitott.

A szocializmus felé vezető úton elért előrehaladás olyan tervezés megvalósítását föltételezi, amely fokozatosan kiváltja a piac magángazdaságban betöltött szabályozó szerepét. Ezt követeli a termelési eszközök újfajta, társadalmi tulajdona.

Természetesen az efféle elvi kijelentés nem ad választ a tervezés megfelelő formáinak dilemmájára, amelyeknek meg kell felelniük a soron következő lépéseknek ezen a hosszú úton. És ezek a formák erősen különböznek, ha a kiindulópont valamely fejlett kapitalista gazdaság (amennyiben forradalmi előrehaladást föltételeznénk az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában), vagy pedig a világrendszer egyik periférikus gazdasága (amilyen Oroszországa vagy Kínáé volt). Ám egyik esetben sem tudok elképzelni olyan technikailag tökéletes tervet, amely hatékonyságában azonnal fölülmúlná a piac magán szabályozását, s ráadásul lehetővé tenné a társadalmasítást is. Az átmenet csakis hosszú lehet, sőt, nagyon hosszú (egy évszázad?), mivel az új, épülőfélben lévő társadalom a kapitalizmus bűzös zsigereiből jön elő, ahogyan azt már Marx is megértette és kifejtette.

Egyébként a társadalmi (s nem csupán gazdasági) tervezés fejlődése során minden újabb lépésnek lehetővé kell tenni a gazdaságirányítás társadalmasításának előrehaladását, azaz szüntelenül ösztönöznie kell, hogy a gazdaság irányítását maguk a dolgozók tartsák kézben, vagyis hatalmuk fölváltsa a kapitalista vállalkozókéét. De itt sem állnak rendelkezésre kész receptek ennek az alapvető követelménynek a valóra váltására. A dolgozó nép közvetlen beavatkozásának módjait minden szinten, a vállalatoktól a nemzetgazdaságig, a mindenkor aktuális politikai gyakorlatnak kell kitalálnia. Sem a dolgozók vállalaton belüli öngazgatása, sem a az autoriter állami tervezés nem adekvát válasz erre a kihívásra, még akkor sem, ha ezek egyes elemei föl is lelhetők a szocializmus felé vezető út érdekében bevezetett rendszerben.

A megkerülhetetlen kiindulópont mindenesetre a legfontosabb termelési eszközök nacionalizálása/államosítása. Ez a negatív meghatározás azonban (a magántulajdon fölszámolása) csupán föltétele annak, hogy sor kerülhessen az új, dolgozói tulajdon fokozatos társadalmasítására. A magam részéről javaslatokat tettem például olyan konkrét formákra, amelyek egy modern, fejlett ipari társadalomban elindítói lehetnének a társadalmasításnak, s e formákat mint a piac társadalmi szabályozásának intézményesítését határoztam meg.⁵ Bár mely szocialista tervezés értékelésének fő kritériuma – kibontakoz-

tatásának minden szakaszában – a következő: elősegíti-e vagy sem a gazdasági, társadalmi és politikai élet irányításának társadalmasítását? A szovjet (vagy kínai) tervezést történetének valamennyi fázisában e szempont alapján kell értékelni. A tervezés elvét Lenin deklarálta az októberi forradalom másnapján: a Goszplant 1921-ben hozták létre. Tényleges működését azonban a NEP késletette: a mezőgazdasági termelés fölötti ellenőrzés nagyrészt a parasztság jobb módú rétegének (a kulákoknak) a kezében összpontosult, lehetővé téve az ipari fejlődés nélkülözhetetlen fölgyorsítását. A valódi szovjet tervezés ilyenformán csak a kollektivizálással – vagyis az első ötéves tervvel (1929–1933) – indult elvetté kezdetét, amely véget vetett a NEP-nek, vagyis az első ötéves tervvel (1929–1933).

Nem térek ki újból arra, amit (i) e „sztálininak” hívott tervezés céljairól korábban írtam, tudniillik az iparosítás fantasztikus felgyorsításáról, az alapvető nehézipari szektor és a fegyverzet modernizációjának elsőbbségéről; (ii) az ennek érdekében bevezetett gazdasági stratégiáról (nevezetesen a mezőgazdasági többlet – s olykor e többleten fölüli források – átirányításáról az extenzív ipari fölhalmozás területére, aminek alapjául a vidéki lakosság jelentős csoportjainak átirányítása szolgált, annak érdekében, hogy városi munkásosztályt hozzanak létre); (iii) a központi tervezés formáiról, amelyet az állam egyedül és autoriter módon irányított.

Mondhatunk bármit e kísérlet szocialista vagy nem szocialista jellegéről. Céljait tekintve azonban nem létezett választási alternatíva, akkor sem, ha megvalósítása során el lehet képzelni olyan formákat, amelyek lehetővé tették volna a társadalmasított irányítás előmozdítását. Ezen opció sikere nyomán vált lehetővé, hogy a Szovjetunió 1941-re új, nagy, ipari és katonai hatalommá vált, s ami lehetővé tette, hogy a Vörös Hadsereg útját állja a náci hordáknak. Mert a győzelmet egyedül ez a hadsereg vívta ki. A nyugati hatalmak állítólagos segítsége elhanyagolható szállításokban merült ki. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia megkésett katonai beavatkozásának – a Normandiában 1944-ben végrehajtott partraszállás nyomán létesült második frontnak – pedig csakis az volt a célja, hogy megakadályozza a Szovjetuniót abban, hogy egyedül szabadítsa föl Európát.

Ez nem zárja ki, hogy elismeréssel adózzunk a brit nép csodálatra méltó bátorságának, amely 1940-ben nem volt hajlandó megadni magát. Sem pedig Jugoszlávia és Görögország népei bátorságának, amelyek a náci megszállással szemben folyamatos felszabadító háborút vívtak. Ám kizárja az Egyesült Államok iránti elismerést,

amely csak akkor mozgósította erőit, amikor a náciizmus már elindult veresége felé.

Vajon a „sztálinizmusnak” az az alternatívája, amit Trockij javasolt 1927–1930-tól, „jobb” lehetett volna-e? Bizonyos, hogy nem, sőt, ellenkezőleg. Azok a döntések, amelyeket Trockij meghozott volna, ha megszerzi a párt és az állam irányítását (ami véleményem szerint, teljesen kizárt volt, szerencsére) a Szovjetuniót a biztos vereségbe kormányozta volna, és lehetővé tette volna a náci projektum sikerét. Trockij egy európai (s főként német) forradalmi munkásosztály mítoszát dédelgette. Nem vonta le a tanulságot a német forradalom 1919–1921-es vereségéből: a szocializmusnak egyetlen országban, elszigetelten, a nyugati hatalmakkal harcban állva kell előrehaladnia, ahogyan azt Lenin és Sztálin megértette. Trockij tervei ma már jól ismertek, nem csupán a szovjet levéltárakból, hanem a náci Németország és a konzervatív Nagy-Britannia archívumaiból is. Gover Furr a legapróbb részletekig bebizonyította, hogy Trockij „forradalmi defetizmust” hirdetett: a Vörös Hadsereg veresége, szerinte, náciellenes német forradalmat váltott volna ki!⁶

Trockij, miután 1927-ben emigrált, s nem viselt többé felelősséget a szovjet hajó navigálásában, a szocializmus szent elveinek fáradhatatlan ismételtetésével tetszeleghetett önmagának. A Negyedik Internacionálé a kezdetektől behódolt a világforradalom mítoszának, amit majd, úgymond, a fejlett kapitalista országok munkásosztályai állítanak a megfelelő vágányra. Az effajta diskurzus elfogadható lehet egyes akadémiai marxisták számára, akik megengedhetik maguknak a luxust, hogy gondtalanul „ragaszkodjanak elveikhez”: a valóság hatásos megerősökléséhez. A Negyedik Internacionálé emiatt nem tudott soha kitörni a maga teremtette szellemi gettóból. Kétségtelenül voltak kivételes marxista intellektüelek, akik, anélkül, hogy felelős tisztségeket töltöttek volna be forradalmi pártokban (még kevésbé államokban) – mint Baran, Sweezy, Hobsbawm s mások –, nem maradtak érzéketlenek a kihívások iránt, amelyekkel a történelmi szocializmusok szembesülni kényszerültek.

A módszer [ti. a sztálinista típusú tervezés – a ford.] folytatása a háború után lehetővé tette a minden más államnál inkább lerombolt ország rekordidő alatt véghez vitt újjáépítését, s ezen fölül katonai eszközeinek (nukleáris arzenál, rakétaprogram, amely előkészítette a szputnyik sikerét) modernizálását. Ám ezzel párhuzamosan, a tervezés módszerei kezdték elveszíteni hatékonyságukat, annak függvényében, hogy a gazdaság mind komplexebbé vált. A sztálini

terveket kezdetleges módon határozták meg (x tonna acél, sín, cement, gabona, y négyzetméter lakás, z méter szövet stb.), ami immár egyáltalán nem felelt meg a sokrétűbbé vált keresletnek.

E kihívásra kétféle válasz adható. Az egyik: helyet adni a piaci mechanizmusoknak, anélkül, hogy ez együtt járna a magántulajdonhoz való visszatéréshez. Ez esetben tudni kell, hogy a piaci viszonyok hozzáillesztése a tervhez, illetve az irányítás növekvő társadalmasításának igényéhez igen kényes földadat. Ezt tanúsítják Kína tapasztalatai, amely ezt az utat választotta, s ahol a magánkapitalista formák újjáéledése ma is fenn áll. A másik lehetséges válasz azon az elgondoláson alapul, hogy a jó központi tervezés, ami a legmodernebb informatikai eszközöket igényli, képes részleteiben is előre látni a kereslet szélsőséges diverzitását, és kijavítani a bármely emberi cselekvés esetében elkerülhetetlen tévedéseket. Itt olyan műszaki és matematikai eszményről van szó, amely korántsem teljesen új (gondoljunk a saint-simoni elképzelésre a tudósok kormányáról), ám amely, szerintem, nem vesz tudomást a társadalom reális működéséről. Mégis: azt, hogy ez az elgondolás tovább él, bizonyítják a (majdnem) „tökéletes” szocialista tervezésre vonatkozó javaslatok, amiket például Cockshott és Cottrell fogalmaztak meg,⁷ akikhez csatlakozott a XXI. századi szocializmus néhány más vizionáriusa is.

Mindazonáltal, Sztálin halála után a „desztalinizációs” retorika, amit Hruscsov indított útjára a Kommunista Párt XX. kongresszusán, nem vett tudomást erről az alapvető kérdésről.

A Hruscsov-féle projektum egészen más természetű volt: az egész sztálini korszak lejáratására irányult, arra, hogy annak minden megnyilvánulását sötétre fessék, ignorálják azokat a kihívásokat, amelyekkel a rendszernek szembe kellett néznie, és elhallgassák sikereit. Ma már meggyőző bizonyítékok állnak rendelkezésre arról, hogy „Hruscsov hazudott” (ez a címe Gover Furr könyvének).⁸ Egyidejűleg, Hruscsov egy teljesen abszurd reform megvalósításába fogott: a sztálini tervezés regionális decentralizálása a híres *Szovnarkozok* létrehozásával, csakis elképzelhetetlen fölforduláshoz és hatalmas visszaeséshez vezethetett. A „reformot” üres szövegek spékelték meg a legfejlettebb országok fejlődési szintjének gyors utoléréséről, és hozzákapcsolták egy állítólagos „olvadáshoz” a hidegháborúban, ami az imperialista hatalmak változatlan, valódi céljainak meg nem értésén alapult, amely hatalmak egy percre sem mondtak le arról, hogy megsemmisítsék az szocializmus iránt 1917 óta táplált reményeket.

Domenico Losurdo, Roger Keeran és Thomas Kenny, illetve Michael Lebowitz munkái⁹ alapján korrigálhatók ama zsigeri antisztálinizmus baklövésai, aminek ma divatja van, s amit lankadatlanul ismét a nyugati média, és sajnálatosan, elfogadtak az eurokommunizmus örökösei is.

A szovjet vezető osztály hamar pontot tett Hruscsov fantáziálására, anélkül, hogy belefogott volna a nélkülözhetetlen reformokba, s választott volna az említett kétfajta út között. Ezután a rendszer bezárkózott a „brezsnyevi pangás” viszonyai közé.

Fedorenkó, Nyemcsinov és Kantorovics¹⁰ 1961-ben kidolgozott tervei matematikai és kibernetikai módszereken alapultak, s így a központosítás erősítését jelentették, amit [a tervezés] komplexitásának interiorizálása tett hatékonná. E módszereket azonban a párt és az állam vezetői elvetették: a centralizálás helyett inkább a nagyobb mértékű decentralizálás felé hajlottak, s emiatt 1962-ben Libermann¹¹ reformjait részesítették előnyben, amelyek a vállalati autonómia erősítésén és a piaci mechanizmusokhoz való visszatérésen alapultak. Koszigin reformja nyomán (1965), amit ez az irányzat inspirált, elindult a tervezés fölszámolása, ami végül a tulajdonviszonyok liberalizálásába torkollott (s amit azután Gorbacsov vitt véghez a nyíltan liberális, prokapitalista Aganbegjan¹² tanácsára). A brezsnyevi pangás idején semmilyen pozitív kezdeményezés sem történt, a gyakorlatban azonban sok mindent toleráltak. Az orosz kollégák az „orosz baba” (a matrjoska) példáján keresztül szemléltették a korszak jellegét: az állami vállalatot jelképező bábú belsejében egy kisebb, magántulajdonú bábfigura rejtőzködik.

A három évtizeden át hanyatló szovjet rendszer, amely képtelennek bizonyult hatékony reformirányvonal kimunkálására, Gorbacsov peresztrojkájával ért véget. Nincs jelentősége annak, mi volt az SZKP utolsó főtitkárának szándéka, hogy azt hitte-e, így menthetők meg a szocializmus legfőbb vívmányai, vagy pedig egyszerűen viszsza akart térni a kapitalizmushoz. A történelem mint a katasztrófa kivitelezőjére – a kapitalizmus restaurálójára és a Szovjetunió felszámolójára – fog rá emlékezni. Érthető hát, ha Oroszországban a közvélemény jelentős része egyszerűen árulónak tartja. Alkalmam volt meghallgatni őt Riminiben, nem sokkal az összeomlás után. Az volt a benyomásom, hogy soha nem volt marxista, a marxizmus legelemibb elveiről sem volt fogalma. Arra a következtetésre jutottam, hogy Gorbacsov csupán olyan „aparatszik” volt, aki bármely politikai rendszerben karriert csinálhatott volna. A kérdés csupán

az, hogyan lehetett egy ilyen ember egy kommunistának mondott párt főtitkára?

A hanyatló szovjet rendszer jellemzői

Az itt következő elemzéshez kiválasztottam azokat a főbb jellemzőket, amelyek segítségével, véleményem szerint, megragadható a szovjet rendszer lényege, annak utolsó szakaszában, a „brezsnyevizmus” idején. Az 1917-es forradalom az emberiség történetének nagy forradalma volt, amely lényeges és nagyszabású ígéretekkel kecsegtetett. Az alábbi fejtegetésnek semmiképpen sem célja, hogy – miként manapság divik – elvitassa [a forradalom eredményeit], még kevésbé pedig, hogy azt sugallja: e főbb jellemzők már benne foglaltattak a forradalomban és a leninizmusban, vagy akár a sztálinizmusban. E jellemzés kizárólagos célja, hogy megvilágítsa az úttévesztés természetét, amely az összeomláshoz vezetett.

A kései szovjet rendszer, véleményem szerint, öt alapvető jellemzővel határozható meg: korporatizmus; autokratikus hatalom; társadalmi stabilizáció; lekapcsolódás a globális kapitalista rendszerről és szuperhatalomkénti beilleszkedése ebbe a rendszerbe. A „totalitárius rezsim” vulgarizált koncepciója az uralkodó ideológiai diskurzusban, itt – és másutt is – olyan lapos és üres fogalom, amely nem képes arra, hogy megragadja a szovjet társadalom valóságát, irányításának módját, illetve mindazokat az ellentmondásokat, amelyek fejlődését és bukását jellemezték.

1. Korporatizmus

Ezen azt értem, hogy a munkásosztály (amelyről azt állították, hogy „vezető” osztállyá vált) elveszítette egységes politikai tudatát, részint a hatalom akaratából, részint objektív körülmények miatt, például létszámának gyors felduzzadása okán, ami a fölgyorsított iparosításból fakadt. Valamennyi vállalat – vagy vállalatcsoportból álló kombinát – dolgozói a vállalat kádereivel és vezetőivel együtt szociális/gazdasági blokkot alkottak, és együtt védelmezték a rendszeren belüli pozícióikat. E „blokkok” konfrontálódtak egymással minden szinten: a minisztériumok és a Goszplan osztályai közötti „tárgyalások” („alkudozások”) során, vagy a mindennapi életben a kombinátok más vállalataival. A munka irányításának (a foglalkoztatás

és a munkavégzés feltételeinek), illetve az érintett dolgozók szociális juttatásainak kérdéseire korlátozott szakszervezetek e korporatista rendszerben foglalták el a maguk természetes helyét.

A korporatizmusnak meghatározó szerepe volt a rendszer egészének újratermelésében és kifejlődésében. Helyettesítő funkciót látott el, kettős értelemben is: (i) pótolta a „rentabilitást”, ami a kapitalizmusban, végső soron, a beruházási döntéseket vezérli; (ii) helyettesítette a piacot, amely a kapitalizmusban megszabja a normákat, amelyeken keresztül az árakat meghatározzák. A korporatizmus volt az a realitás, amiről a „tervezés” nem vett tudomást, arra hivatkozva, hogy a termelési rendszer makroökonómiai irányítása „tudományosnak” beállított racionalitását követi.

A korporatizmus a konkurens blokkok közötti tárgyalások/alkudozások során maga után vonta a regionális érdekek hangsúlyosabbá válását. A regionalizmus nem alapult „nemzeti” diverzitáson (mint a titói, föderális Jugoszláviában). Az Oroszország – mint a lakosság számát tekintve és történetileg is túlsúlyos nemzet – és a többi nemzet közötti viszony nem volt gyarmati természetű. Ezt tanúsítják a beruházásoknak és a szociális kedvezményeknek az „oroszokra” nézve hátrányos, a periférikus térségek számára kedvező redisztribúciós folyamatai. Emiatt mindig elutasítottam azt a képtelenséget, amely a Szovjetuniót valamiféle „birodalmi” rendszernek tekintette, ahol Oroszország uralkodik „belső gyarmatai” fölött – az orosz nemzet fölényérzete ellenére (amely egyes megnyilvánulásaiban arroganciát tükrözött). A regionalizmusok valójában a kis térségek regionalizmusai voltak (a köztársaságokon belül, ahova tartoztak), amelyeknek közös érdekeik voltak, s amelyek biztosították – a Goszplan racionalizáló diskurzusa által feltételezettnél aránytalanabb – függetlenségüket.

2. Autokratikus hatalom

Ez a fogalom nem arra szolgál, hogy enyhítse a rendszer kritikáját. A „demokrácia hiánya” nehézség nélkül megállapítható, legyen szó akár a képviseleti modellről (a választások csupán megfélemlítéseket nem tartogató szertartások voltak), akár a természeténél fogva haladóbb részvételi modellről, ahogyan azt 1917 forradalmárai elképzelték. A szakszervezeteket és a társadalmi szerveződés minden lehetséges formáját domesztikálták, betiltva ezáltal minden szinten a tényleges részvételt a döntéshozatalban.

E megállapítás azonban nem kínál semmiféle magyarázatot a „totalitarizmus” pszeudo-koncepciójához. Az autokratikus hatalom az uralkodó osztályon belül – a korporatista blokkok képviselői között – került megvitatásra. A felszíni autokrácia a valóság elkendőzését szolgálta: a hatalom a korporatista konfliktusok „békés rendezésén” nyugodott, ami képes volt kezelni e konfliktusokat.

3. Szilárd társadalmi rend

Nem kívánom elhallgatni a szovjet rendszer építését végigkísérő szélsőséges erőszakcselekményeket. Ezek különböző jellegűek voltak.

A forradalom kezdetén a fő konfliktus a szocialista projektum hívei és a „realisták” között feszült, akik – ha elméletileg nem is – a gyakorlatban abszolút elsőbbséget kívántak biztosítani az iparosítás útján való „utolérésnek”, a gyors ütemű modernizációnak. E konfliktus annak az objektív ellentmondásnak a következménye volt, amivel a forradalom szembesülni kényszerült: egyszerre kellett „utolérnie” (vagy legalábbis a késést lerövidítenie), minthogy a forradalom „elmaradott” országot kapott örökül (nem szeretem ezt a szót, inkább a „periférikus kapitalizmus” kifejezést használok), és egyben „valami mást” (szocializmust) kellett csinálnia. Mindig is nagy hangsúlyt helyeztem erre az ellentmondásra, amely, szerintem, centrális jelentőségű a kapitalizmus világméretű meghaladásának problémájában („a kapitalizmusból a világméretű szocializmus felé vezető hosszú átmenetben”), amire itt nem térek ki újra. Az erőszakhoz folyamodás ezen első számú okának áldozatai a kommunista aktivisták voltak.

Az erőszakcselekmények másik csoportja a gyorsított iparosítás velejárója volt. E cselekmények bizonyos szempontból hasonlóak voltak ahhoz az erőszakhoz, amely Nyugaton a kapitalizmus építését, a vidékről a városokba vándorlást, a nyomorúságos proletarizálódást (a szállások túlszűfolttságát stb.) kísérték. A Szovjetunióban ez az építés rekordidő – néhány évtized – alatt ment végbe, szemben azzal a teljes évszázaddal, ami a centrumkapitalizmus országainak rendelkezésére állt. Arról nem szólva, hogy ez utóbbiak olyan előnyökkel is rendelkeztek, mint domináns, imperialista helyzetük, vagy az a lehetőség, hogy lakosságuk „feleslegét” kivándoroltathatták Amerikába. Az eredeti felhalmozással együtt járó erőszak a Szovjetunióban, ilyen körülmények között, nem tűnik sokkal tragikusabb méretűnek, mint másutt. Ellenkezőleg: a gyors ütemű iparosítás a Szovjetunióban az

alsóbb társadalmi osztályok gyermekei számára gigantikus mértékű társadalmi mobilitást kínált, ami teljesen ismeretlen volt a burzsoázia által uralt centrumkapitalista rendszerekben. Ez volt az a „sajátosság”, az eredeti szocialista intenciók öröksége, ami miatt a munkásosztály, sőt, a „kollektivizált” parasztok többsége is elfogadta a rendszert, annak autokratikus jellege ellenére is.

Nincs szó az erőszak vagy pláne a vele együtt járó bűncselekmények mentegetéséről, amiket el lehetett volna kerülni. Ám helyénvaló ezeket összehasonlítani a kapitalista fölhalmozással összefüggő erőszakkal. Ennek sorába tartozik az amerikai indiánok genocídiuma, a négerabszolga-kereskedelem, a gyarmatosítók által elkövetett mészárlások (a hódító katonák ünnepi fölvonulása, kezükben az ellenállók levágott fejével). És ez a barbárság ma a szemünk láttára folytatódik a NATO katonai beavatkozásai nyomán, amelyek célja módszeresen megsemmisíteni azokat a társadalmakat, amelyek képesek az ellenállásra, mint Jugoszláviában, Líbiában, Irakban vagy Szíriában. A kapitalista barbárság áldozatainak számát százmilliókban mérik.

A szovjetrendszernek, bármennyire ellentmondásos is volt, sikerült olyan társadalmi rendet létrehoznia, amely képes volt stabilizálódni, s valóban stabilizálódott is a Sztálin utáni korszakban. A társadalmi béke „ára” a – továbbra is autokratikus – hatalomgyakorlás mérsékletessége, az anyagi életkörülmények fokozatos javítása és a „törvényszegésekkel” szembeni tolerancia volt. Kétségtelen, hogy ez a fajta stabilitás nem tart „örökké”. Ám az ilyesmivel hivatkozó ideológiai szövegek ellenére, egyetlen rendszer sem dicsekedhet ezzel a tulajdonsággal (akár „szocialista”, akár „liberális” kapitalista rendszerekről van szó). A szovjet stabilitás elfedte a rendszer ellentmondásait és korlátait, amelyek éppúgy tetten érhetők a felhalmozás extenzív formáiról annak intenzív formáira való áttérés nehézségeiben, mint abban, miféle akadályok tornyosultak az autokráciától való megszabadulás és a politikai irányítás demokratizálása előtt. Ezt az ellentmondást föloldhatta volna egy olyan irányú „fejlődés”, amelyet „középbálnak” neveztem: nyitás a piaci viszonyok felé (a kollektív tulajdon túlsúlyának megkérdőjelezése nélkül) és demokratizálás. Azt lehetett hinni, hogy Gorbacsovnak ez a szándéka. Kísérletének kudarca, ami – s ez a legkevesebb, ami elmondható – naiv és inkoherns volt, 1990 után „jobbrol” buktatta meg a rendszert, és helyreállította a kapitalizmust.

A szovjet termelési rendszer valóban erőteljesen lekapcsolódott az uralkodó kapitalista világrendszerről. Ezen azt értem, hogy a hatalom gazdasági döntéshozatalát meghatározó logika (beruházások és árak) nem felelt meg a globalizációra való „nyitottság” követelményeinek. A lekapcsolódásnak volt köszönhető, hogy a rendszer, mint ismeretes, gyorsított ütemben volt képest gyarapodni.

A szovjet rendszer mindazonáltal nem volt teljes mértékben független a világ többi (kapitalista) részétől. Egyetlen rendszer sem képes ilyesmire; a lekapcsolódás, a fogalom általam használt meghatározása értelmében, nem szinonimája az autarkianak. A Szovjetunió a világ-rendszerben elfoglalt helyét illetően „periférikus” pozíciót foglalt el: főként nyersanyagokat exportált.

5. Katonai és politikai értelemben vett szuperhatalom

A Szovjetunió sikereinek köszönhetőn – s nem kudarcai folytán – jutott el oda, hogy katonai szuperhatalommá vált. Hadereje legyőzte a náciakat, majd a háború után rekordidő alatt véget vetett az Egyesült Államok nukleáris és ballisztikus monopóliumának. Ez a siker jelölte ki politikai helyét a háború után a globális sakktáblán. Ezen fölül, a szovjet hatalom rendelkezett a náciizmus felett aratott győzelem és a „szocializmus” presztízsével, önmagát ennek letéteményesének tudta, bármilyenek is voltak a (gyakran „létezőnek” titulált) szocializmus valósága iránt táplált illúziók. A Szovjetunió képes volt e tekintéllyel „mértékletesen” élni, abban az értelemben, hogy – a szovjetellenes propagandával szemben – nem törekedett sem a „forradalom exportjára”, sem Nyugat-Európa „meghódítására” (ami a Washington és az európai burzsoáziák által fölhozott fő indok volt a NATO elfogadtatására). Politikai (és katonai) hatalmát mindazonáltal fölhasználta arra, hogy az uralkodó imperializmust rákényszerítse a harmadik világból való visszavonulásra, s ezáltal mozgásteret biztosított az afrikai és ázsiai uralkodó osztályok (és népek) számára – amit azután a Szovjetunió megszűnésével elveszítettek. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok fegyveres, hegemonista offenzívája 1990 után az ismert erőszakos formában bontakozott ki. 1945 és 1990 között a világ a szovjet jelenlét következtében „multipoláris” szerkezetű volt.

Az orosz és a kínai forradalom nehezen tudott stabilizálódni, mivel arra kényszerültek, hogy összebékítsék egymással a szocialista távlatot a kapitalizmusnak adott engedményekkel. Vajon a két tendencia közül melyik fog fölülkerekedni? E forradalmak így csak „thermidorjuk” nyomán stabilizálódtak, hogy Trockij kifejezésével éljünk. De vajon mikor következett be a „thermidor” Oroszországban, 1930-ban (miként Trockij állította)? Vagy már a NEP idején, az 1920-as években? Vagy pedig csak a brezsnyevi pangás alatt? És vajon Kínában Mao már 1950-ben a thermidor mellett döntött? Vagy meg kellett várni Teng Hsziao-pinget ahhoz, hogy thermidorról lehessen beszélni?

A francia forradalom leckéjének felelevenítése nem a véletlen műve. A modern idők három nagy forradalma (a francia, az orosz és a kínai) éppen amiatt volt *nagy* forradalom, mert jelenük követelése-
ihez képest sokkal messzebb tekintettek előre. A francia forradalom, Robespierre hegy párti Konventjével, egyszerre bizonyult népi és polgári forradalomnak, mint ahogyan az orosz és a kínai forradalom is kommunista ambíciókat dédelgetett, még ha a parancsoló követelmények – nem szabad az útról letérni, meg kell őrizni a továbblépés perspektíváját a későbbi időkre – nem engedték is meg, hogy e törekvések napirendre kerüljenek. Thermidor nem egyenlő a restaurációval. Franciaországban az utóbbi nem Napóleonnal következett be, hanem csupán 1815 után. Tudni kell azt is, hogy még a restauráció sem képes teljes egészében kitörölni ama hatalmas társadalmi átalakulást, amely a forradalom nyomán végbemegy. Oroszország esetében a restauráció még később következett be: Gorbacsov és Jelcin műve volt. És a restauráció ebben az esetben is ingatag maradt, amint azt azok a kihívások mutatják, amelyekkel Putyin kényszerül szembenézni. Kínában pedig nincs (vagy még nincs) szó restaurációról. Eric Hobsbawm,¹³ Florence Gauthier és a francia forradalom néhány más történetírója nem tesz egyenlőséget thermidor és restauráció közé, ahogyan a trockista leegyszerűsítés sugallja.

Az 1917-es forradalom történetének könyve végéhez ért, mint ahogy általában véve is lezárult az általa inspirált forradalmi fejlődés első hulláma az emberi és társadalmi emancipáció érdekében. Bele kell-e nyugodniuk ebbe a népeknek, le kell-e végleg mondaniuk a kommunizmus kreatív utópiájáról, s megelégedniük azzal, hogy igényeiket mindörökké a folytonosan módosuló kapitalizmushoz igazítsák?

A kapitalizmus nem egycsapásra, valamiféle csoda folytán alakult ki a XVI. században, a London–Amszterdam–Párizs háromszögben, amint azt az Európa-központú legenda el szeretné hitetni. Inkubációja tíz évszázadon keresztül tartott. Habár az egymást követő előrelépések Kínában, a X. századtól, később az Abbaszida Kalifátusban, majd az itáliai városokban nem vezettek el ahhoz, hogy kikristályosodjon az emberiség történetének ez az új szakasza, mégis kialakultak olyan elemek, amelyek lehetővé tették, hogy ez a kikristályosodás később, az atlanti Európában bekövetkezzen. Ám ha így van, akkor vajon az emberi civilizáció magasabb fokának tekintett kommunizmus innovációja miért ne emelkedhetne fel maga is a forradalmi fejlődés egymást követő hullámain keresztül?

Jegyzetek

- ¹ Lásd Annie Lacroix Riz fontos előszavát Geoffrey Roberts: *Les guerres de Staline: De la guerre mondiale à la guerre froide*. c. kötetéhez (Párizs, Editions Delga, 2014).
- ² *Communist Party of India (Marxist)* – India (Marxista) Kommunista Pártja (1964). (A ford.)
- ³ A maoizmus agrárpolitikájáról lásd: Chine 2013 c. cikkemet (*La Pensée*, 2013). [Magyarul: Kína útja az 1950-es évektől napjainkig, *Eszmélet* 110. sz. (2016. ősz), 161–180.]
- ⁴ A kijevi euro-náci államcsinnnyről lásd: *La Russie dans la longue durée* c. munkám 6. fejezetét (Párizs, Les Indes savantes, 2016).
- ⁵ Vö. Samir Amin: *L'implosion du capitalisme contemporain : Automne du capitalisme, printemps des peuples ?* Párizs, Éditions Delga, 2012, 123–128.
- ⁶ Gover Furr: *Les amalgames de Trotsky*. Párizs, Éditions Delga, 2016.
- ⁷ Vö. W. Paul Cockshott – Allin Cottrell: Gazdasági tervezés, számítógépek és munkaértékek, *Eszmélet* 56. sz. (2002. tél), 68–78. (A ford.)
- ⁸ Gover Furr: *Khrushchev Lied. The Evidence That Every „Revelation” of Stalin’s (and Beria’s) „Crimes” in Nikita Khrushchev’s Infamous „Secret Speech” to the 20th Party Congress of the Communist Party of the Soviet Union on February 25, 1956, is Provably False*. Kettering, Erythros Press and Media, LLC. 2011 https://archive.org/stream/pdfy-nmIGAXUrQ0J87zK/Khrushchev%20Lied_djvu.txt
- ⁹ Domenico Losurdo: *Stalin. Storia e critica di una leggenda nera*. Róma, Carocci editore, 2015; Roger Keeran – Thomas Kenny: *Le socialisme trahi - Les causes de la chute de l’Union soviétique (1917–1991)*, Párizs, Éditions Delga, 2012; Michael Lebowitz: *The Contradictions of „Real Socialism”: The Conductor and the Conducted*. Monthly Review Press, 2012.
- ¹⁰ Nyikolaj Prokofjevics Fedorenko (1917–2006), akadémikus, elméleti közgazdász, matematikus, az 1963 és 1985 között működött Központi Közgazdasági Matematikai Intézet (CEMI) egyik megalapítója és első igazgatója; Vaszilij Szergejevics Nyemcsinov (1894–1964), akadémikus, közgazdász, statisztikus, a matematikai és informatikai modellezés egyik úttörője a közgazdasági tervezésben; Leonyid

Vitaljevics Kantorovics (1912–1986), Nobel-díjas (1975) matematikus, közgazdász, a lineáris programozás megalkotója, a gazdasági erőforrások optimális felhasználása elméletének kidolgozója. (A ford.)

- ¹¹ Jevszej Grigorjevics Liberman (1897–1981), közgazdász, a népgazdasági tervezés új, a demokratikus centralizmuson alapuló módszereinek, az állami vállalatok autonóm gazdálkodásának hirdetője, a csehszlovák (Ota Šik) és a magyar piaci szocialista gazdaságpolitika egyik elméleti megalapozója. (A ford.)
- ¹² Abel Gezovics Aganbegjan (1932–), akadémikus, makroközgazdász, a peresztrojka idején Mihail Gorbacsov SZKP-főtitkár vezető gazdaságpolitikai tanácsadója, az MTA tiszteleti tagja (1988). (A ford.)
- ¹³ Eric J. Hobsbawm: *Aux armes, historiens. Deux siècles d'histoire de la Révolution française*. Párizs, La Découverte, 2007.

(Fordította: Lugosi Győző és Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: <http://bouhamidimohamed.over-blog.com>, 2017. április 10.

